

Justyna Nakonieczna-Bartosiewicz

<https://orcid.org/0000-0002-6783-1955>

Wydział Nauk Politycznych i Studiów Międzynarodowych Uniwersytetu Warszawskiego

Obywatele Białorusi w Polsce po 2020 roku: między ramami instytucjonalnymi a strategiami migracyjnymi

Zarys treści: Artykuł analizuje wybory ścieżek legalizacji pobytu obywateli Białorusi w Polsce po 2020 r. Wskazuje na gwałtowny wzrost liczby migrantów i zróżnicowanie podstaw prawnych ich obecności: od wiz humanitarnych, przez program Poland. Business Harbour, po ochronę międzynarodową i pobyt stały. Migracja jest ujęta jako wynik interakcji ram instytucjonalno-prawnych i strategii migrantów. Tekst opiera się na analizie badań empirycznych i dokumentów urzędowych, ukazując mechanizmy selekcji ścieżek legalizacji.

Outline of content: The article examines the legalisation choices of Belarusian citizens in Poland after 2020. It highlights the sharp increase in migration and the diversity of legal stay options, from humanitarian visas and the Poland. Business Harbour programme to permanent residence and international protection. Migration is analysed as the interplay between institutional frameworks and migrants' strategies, based on empirical research and official data.

Słowa kluczowe: migracje Białorusinów po 2020 r., polityka migracyjna Polski, legalizacja pobytu, ochrona międzynarodowa, wybory migracyjne

Keywords: Belarusian migration after 2020, Poland's migration policy, legalisation of stay, international protection, migration choices

Wstęp

Białorusini stanowią drugą najliczniejszą grupę cudzoziemców w Polsce, zróżnicowaną pod kątem statusu pobytu i rosnącą pod względem dynamiki migracyjnej.

Punktem zwrotnym dla mobilności międzynarodowej obywateli Białorusi były sfałszowane wybory prezydenckie w sierpniu 2020 r. i brutalne stłumienie protestów, które doprowadziły do izolacji międzynarodowej Białorusi i ograniczenia relacji

zarówno z Polską, jak i całą UE¹. Pogarszająca się sytuacja polityczna skłoniła wielu obywateli do emigracji. Szacuje się, że po 2020 r. kraj opuściło 300–500 tys. osób², wybierając głównie Polskę, Litwę, Gruzję i do czasu agresji rosyjskiej – Ukrainę³.

Według Urzędu do Spraw Cudzoziemców na 30 kwietnia 2025 r. w Polsce legalnie przebywało ponad 144 tys. Białorusinów⁴ wobec 4109 osób zarejestrowanych (w tym 55 uchodźców) w 2019 r.⁵ Oznacza to co najmniej trzydziestopięciokrotny wzrost liczby białoruskich imigrantów w ciągu ostatnich pięciu lat. Faktyczna liczba jest trudna do oszacowania ze względu na zmienne podstawy prawne i trudności metodologiczne liczenia⁶. Po 2020 r. zmieniła się nie tylko dynamika, ale też podstawy formalne przyjazdów: wcześniej dominowali migranci cyrkulacyjni o charakterze zarobkowym oraz osoby z Kartą Polaka, motywowani przede wszystkim czynnikami społeczno-ekonomicznymi⁷. Dane Urzędu do Spraw Cudzoziemców pokazują, że od 2020 r. znacząco wzrosła liczba wniosków zarówno o ochronę międzynarodową, jak i zezwolenia we wszystkich pozostałych dostępnych formach pobytu, co potwierdza rosnące zróżnicowanie statusu tej grupy. W świetle tych obserwacji postawiono sobie następujące pytanie badawcze: jakie strategie wyboru ścieżek legalizacji pobytu przyjmowali obywatele Białorusi w Polsce po 2020 r.?

Tematyka migracji białoruskiej staje się przedmiotem coraz szerszego zainteresowania naukowego. Tekst odnosi się do trzech badań przeprowadzanych z respondentami białoruskimi mieszkającymi w Polsce od 2020 r. Raport CASE Agnieszki Kulesy, Oskara Chmiela, Piotra Kaźmierkiewicza, Karaliny Sauki⁸ z 2021 r. dokumentuje różnorodność ścieżek migracyjnych Białorusinów po wyborach w 2020 r. W podobnym czasie zespół Tatsiany Chulitskai, Ksenii Homel,

¹ S. Kolarz, *Białorusini na emigracji – wsparcie państw UE i Rady Europy dla represjonowanych*, „Biuletyn PISM” 193 (2024), <https://www.pism.pl/publikacje/bialorusini-na-emigracji-wsparcie-panstw-ue-i-rady-europy-dla-represjonowanych> (dostęp: 27.10.2025).

² *Ibidem*; K. Fedorowicz, *Demograficzne problemy Białorusi*, Komentarze IEŚ, nr 1290 (30/2025), 14.02.2025, <https://ies.lublin.pl/komentarze/demograficzne-problemy-bialorusi/> (dostęp: 29.08.2025).

³ T. Chulitskaya i in., *Belarusian Migrants in Poland and Lithuania: General Trends and Comparative Analysis*, Vilnius 2022, <https://www.gssc.lt/wp-content/uploads/2022/11/LT-POL-ataskaita.pdf> (dostęp: 27.10.2025).

⁴ Urząd do Spraw Cudzoziemców, *Raport na temat obywateli Białorusi (wg stanu na 30 kwietnia 2025 r.)*, Warszawa 2025, <https://www.gov.pl/attachment/ee780adf-52c0-4569-806e-9dd76fe26922> (dostęp: 27.10.2025).

⁵ [Migracje.gov.pl](https://migracje.gov.pl/), <https://migracje.gov.pl/> (dostęp: 30.08.2025).

⁶ K. Homel, M. Jaroszewicz, M. Lesińska, *New Permanent Residents? Belarusians in Poland after 2020*, CMR Spotlight, 2023, no. 51, s. 5, <https://www.migracje.uw.edu.pl/wp-content/uploads/2023/05/Spotlight-MAJ-2023.pdf> (dostęp: 27.10.2025).

⁷ B. Dudek, A. Panuciak, P. Strzelecki, *Sytuacja życiowa i ekonomiczna migrantów z Białorusi w Polsce w 2024 r. Raport z badania ankietowego*, Narodowy Bank Polski, Departament Statystyki, Warszawa 2024.

⁸ O. Chmiel, P. Kaźmierkiewicz, K. Sauka, *Migracje Białorusinów do Polski i Unii Europejskiej. Krajobraz po sierpniu 2020 r.*, red. A. Kulesa, Raport CASE Belarus, Warszawa 2021.

Marty Jaroszewicz i Magdaleny Lesińskiej oraz Živilė Dambrauskaitė⁹ przebadali porównawczo Białorusinów, którzy udali się do Polski oraz na Litwę. Ostatnie badanie ankietowe, do którego odnosi się tekst, zostało przeprowadzone przez zespół Narodowego Banku Polskiego w 2024 r., skupiając się na sytuacji życiowej i ekonomicznej migrantów z Białorusi¹⁰. W literaturze podejmowane są wątki prawnoinstytucjonalne, a także dotyczące wyzwań społeczno-politycznych funkcjonowania w Polsce coraz liczniejszej populacji Białorusinów¹¹.

Tekst wnosi do dyskusji o migracjach Białorusinów zagadnienie dynamiki ich wyborów jako świadomych i strategicznych decyzji podejmowanych w zmiennych granicach instytucjonalnych reżimów migracyjnych. Migracja jest widziana w nim jako rezultat interakcji ram prawnoinstytucjonalnych państwa przyjmującego i działań migrantów¹². Takie ujęcie pozwala uchwycić wymiar strukturalny (instytucje i przepisy) oraz podmiotowy (strategie migrantów), a tym samym potencjalne trendy migracyjne tej grupy.

W warunkach niepewności polityczno-prawnej Białorusini wybierają różne strategie migracyjne. Choć do wyjazdu motywuje ich głównie sytuacja polityczna w kraju, wybór ścieżki azylowej nie jest oczywisty. Polska, oferując równoległe ochronę międzynarodową, pobyt humanitarny oraz czasowy związany z pracą lub działalnością gospodarczą, tworzy zróżnicowane kanały dostępu, które migranci wykorzystują pragmatycznie.

Kontekst międzynarodowy – zarys stosunków polsko-białoruskich po 2020 r.

Stosunki polsko-białoruskie znacząco pogorszyły się po 2020 r. w wyniku sfałszowanych wyborów prezydenckich i zastosowanych represji wobec protestujących. W odpowiedzi na sankcje UE za łamanie praw człowieka Białoruś zaczęła wykorzystywać migrantów z Afryki i Azji jako narzędzie presji, co latem 2021 r. wywołało kryzys na granicy z Polską i innymi państwami granicznymi UE¹³. Kryzys

⁹ T. Chulitskaya i in., *op. cit.*

¹⁰ B. Dudek, A. Panuciak, P. Strzelecki, *op. cit.*

¹¹ T. Kanasz, *Dynamika negatywnych postaw wobec obywateli Białorusi przebywających w Polsce w latach 2020–2023: uwarunkowania, konteksty i manifestacje*, „Kultura i Społeczeństwo” 69 (2025), nr 2, s. 95–111; M. Jaroszewicz, M. Lesińska, K. Homel, *The rise of a new transnational political nation: the Belarusian diaspora and its leaders after the 2020 protests*, „Rocznik Instytutu Europy Środkowo-Wschodniej” 20 (2022), z. 1, s. 35–56.

¹² S. Drinkwater, M.P. Garapich, *Migration Strategies of Polish Migrants: Do They Have Any at All?*, „Journal of Ethnic and Migration Studies” 41 (2015), no. 12, s. 1909–1931; E. Słęczak-Belowska, A. Bielewska, *Migration Decision-Making Process by Migrants, Refugees and Forced Migrants: Between Choice and Coercion*, „Studia Migracyjne – Przegląd Polonijny” (2025), nr 1, s. 11–35.

¹³ O. Chmiel, P. Kaźmierkiewicz, K. Sauka, *op. cit.*; P. Lipold, *Instrumentalizacja migracji i próby wykorzystywania zjawiska w działaniach hybrydowych prowadzonych przez państwa ościennie*

doprowadził do ograniczenia, a następnie zamknięcia przez Polskę przejść granicznych w województwie podlaskim. W 2025 r. (stan na sierpień) czynne pozostało tylko jedno przejście osobowe – Terespol–Brześć w województwie lubelskim¹⁴.

Po wybuchu wojny rosyjsko-ukraińskiej w lutym 2022 r. kontakty dyplomatyczne zostały zamrożone, zawieszono współpracę przygraniczną, a Polska zaczęła aktywnie wspierać opozycję białoruską. Mimo tych napięć Białoruś wprowadziła jednostronny ruch bezwizowy dla obywateli UE (do końca 2025 r.)¹⁵, deklarując chęć „zacieśniania dobrosąsiedzkich relacji”¹⁶.

Brak współpracy i rosnące napięcia sprawiły, że ścieżki i procedury pobytowe dla Białorusinów stały się coraz bardziej skomplikowane i nieprzewidywalne, a sami migranci zmuszeni byli manewrować między różnymi możliwościami wjazdu i legalizacji pobytu w Polsce, wprowadzanymi wraz z dynamicznym rozwojem sytuacji politycznej, jak i pogarszającymi się możliwościami powrotu na Białoruś.

Skala i dynamika oraz ramy instytucjonalno-prawne migracji Białorusinów do Polski po 2020 r.

Zasady wjazdu obywateli Białorusi do Polski i ich pobytu wynikają z prawa krajowego oraz zobowiązań międzynarodowych, w tym unijnych. Na poziomie przepisów wykonawczych wprowadzano jednak różne ułatwienia skierowane właśnie do Białorusinów, które miały im pomóc po przybyciu do Polski¹⁷. Białorusini przebywają w Polsce na podstawie zezwoleń na pobyt czasowy, które można było otrzymać w różnych procedurach, zezwoleń na pobyt stały, jak i poprzez objęcie ochroną

wobec Unii Europejskiej, „Athenaeum. Polskie Studia Politologiczne” 82 (2024), s. 226–250; A. Szachon-Pszenny, A. Zaręba, *Instrumentalizacja migrantów jako forma destabilizacji bezpieczeństwa na wschodniej granicy zewnętrznej UE w kontekście wojny w Ukrainie*, „Politeja” 88 (2024), nr 3, s. 89–104.

¹⁴ Zob. Ministerstwo Spraw Zagranicznych RP, *Informacje dla podróżujących – Białoruś*, <https://www.gov.pl/web/bialorus/informacje-dla-podrozujacych> (dostęp: 30.08.2025).

¹⁵ Na mocy Dekretu Prezydenta Republiki Białoruś z dnia 24 lipca 2018 roku nr 295 był możliwy bezwizowy wjazd na terytorium Białorusi dla obywateli 74 państw, ale tylko przez lotnicze przejście graniczne w Mińsku. Ambasada Republiki Białoruś w Rzeczypospolitej Polskiej, *Bezwizowy tryb wjazdu i wyjazdu cudzoziemców na termin do 30 dób*, https://poland.mfa.gov.by/pl/consular_issues/visas/bezwiz/ (dostęp: 30.08.2025). Z kolei w 2022 r. zliberalizowano formę wjazdu. Za: State Border Committee of the Republic of Belarus. Informarion Portal, *Visa-Free Entry for Foreigners to the Republic of Belarus*, <https://gpk.gov.by/en/border-crossing/visa-free/> (dostęp: 30.08.2025).

¹⁶ Zob. Государственный пограничный комитет Республики Беларусь, *Беларусь рассматривает вопрос безвизового въезда для граждан сопредельных стран*, <https://gpk.gov.by/news/gpk/143354/> (dostęp: 30.08.2025).

¹⁷ B. Grodecki, *Odpowiedź na interpelację nr 9766 w sprawie pomocy dla obywateli i obywaterek Republiki Białoruś*, 5.10.2020, Warszawa, <https://sejm.gov.pl/sejm9.nsf/InterpelacjaTresc.xsp?key=-BU5JCP> (dostęp: 30.08.2025).

międzynarodową. Część obywateli Białorusi została objęta procedurami unijnymi dającymi im albo status rezydenta długoterminowego, albo ochronę czasową.

Większość białoruskich migrantów ma zalegalizowany status pobytowy oraz dostęp do polskiego rynku pracy. Najwięcej zezwoleń wydano na pobyt czasowy – ponad 90 tys. w połowie 2025 r., z czego 61% dotyczy pracy¹⁸. Od 2018 r. Białorusini mogą korzystać z uproszczonej procedury zatrudnienia, umożliwiającej pracę bez zezwolenia do 24 miesięcy. Jest ona utrzymana przez Polskę pomimo pogarszających się stosunków z Białorusią¹⁹. W 2024 r. powiatowe urzędy pracy wpisały do ewidencji ponad 170 tys. oświadczeń pracodawców o powierzeniu wykonywania pracy obywatelowi białoruskiemu (w 2023 r. było to ponad 200 tys. oświadczeń). Nie wiadomo jednak, ilu migrantów ostatecznie pracowało w ramach tej procedury²⁰. Po 2020 r. różne programy wizowe, a także różnorodne formy zezwoleń na pobyt stanowiące wsparcie Białorusinów dawały także możliwość podjęcia pracy bez specjalnego pozwolenia. W efekcie ZUS wskazywał, że w Polsce na koniec 2024 r. objętych ubezpieczeniem emerytalnym i rentowym było ponad 134,8 tys. obywateli Białorusi²¹ – część z nich pracowała na podstawie czasowych zezwoleń na pobyt w procedurze uproszczonej, część na podstawie wizy Poland. Business Harbour (tzw. wizy D23 PBH), wizy humanitarnej lub pobytu z powodów humanitarnych, a także innych zezwoleń.

¹⁸ Urząd do Spraw Cudzoziemców, *Raport na temat obywateli Białorusi...*

¹⁹ Wprowadzona rozporządzeniem Ministerstwa Rodziny, Pracy i Polityki Społecznej z 8 grudnia 2017 r. w sprawie państw, do których obywatele stosuje się niektóre przepisy dotyczące zezwolenia na pracę sezonową oraz przepisy dotyczące oświadczenia o powierzeniu wykonywania pracy cudzoziemcowi (Dz.U. 2017, poz. 2349), określającego państwa, których obywatele mogą korzystać z procedury zatrudnienia na podstawie oświadczenia pracodawcy, bez zezwolenia na pracę uregulowaną Ustawą z dnia 20 kwietnia 2004 r. o promocji zatrudnienia i instytucjach rynku pracy (Dz.U. 2018, poz. 1265). Z listy w 2022 r. została skreślona Rosja, a od jesieni 2025 r. nie ma na niej także Gruzji.

²⁰ Liczba zgłoszonych oświadczeń pracodawcy o powierzeniu wykonywania pracy cudzoziemcowi nie przekłada się w pełni na liczbę cudzoziemców przebywających faktycznie na terytorium Polski. Szacuje się, że w ok. 39% wpisanych do ewidencji przypadków na późniejszym etapie poinformowano o niepodjęciu pracy przez cudzoziemca. Ponadto informacja o powierzeniu pracy tej samej osobie może być zgłaszana kilka razy w roku, np. przez różnych pracodawców. Taka sytuacja może mieć miejsce ze względu na zmianę pracodawcy lub w związku z odnowieniem zatrudnienia. W efekcie w ewidencji zliczane są zgłoszenia, a nie poszczególni cudzoziemscy pracownicy. Dane za: Ministerstwo Rodziny, Pracy i Polityki Społecznej, *Informacja o zatrudnieniu cudzoziemców w Polsce – 2024 rok*, marzec 2025, Warszawa, s. 7, <https://psz.praca.gov.pl/documents/10828/8179096/Informacje+o+zatrudnieniu+cudzoziemc%C3%B3w+w+Polsce+-+2024.pdf/bd1f2494-cd1a-498c-070e-540e763f5044> (dostęp: 27.10.2025); Mazowieckie Centrum Polityki Społecznej, *Lokalne uwarunkowania tworzenia i funkcjonowania przyszłych centrów integracji cudzoziemców w świetle analizy danych zastanych. Wnioski i rekomendacje*, maj–czerwiec 2024, Warszawa, s. 12, <https://mcps.com.pl/wp-content/uploads/2024/08/cudzoziemcy.pdf> (dostęp: 27.10.2025).

²¹ Zakład Ubezpieczeń Społecznych, *Stabilna sytuacja finansowa FUS w 2024 r.*, 14.04.2025, <https://www.zus.pl/-/fundusz-ubezpiecze%C5%84-spo%C5%82ecznych-w-dobrej-kondycji?redirect=%2Fo-zus%2Fdla-mediow%2Fanalizy-i-raporty> (dostęp: 30.08.2025).

Motywacje migracyjne Białorusinów po 2020 r.

Badania sondażowe i wywiady wskazują, że większość migrantów, którzy przyjechali do Polski po 2020 r., opuszczała kraj z powodów politycznych, w odróżnieniu od wcześniejszych fal migracji, zdominowanych przez motywy ekonomiczne czy edukacyjne. Nowa emigracja jako główny powód wyjazdu najczęściej podawała sytuację polityczną, a wielu respondentów obawiało się postępowań karnych w kraju pochodzenia²². Choć po 2020 r. wzrosła liczba wniosków o ochronę międzynarodową, częściej wybierano inne formy legalizacji pobytu.

Badania ankietowe NBP z 2024 r. potwierdzają tę tendencję: 84% badanych przyjechało po 2020 r., a 60% z nich wskazało sytuację polityczną i obawy przed represjami jako główną przyczynę migracji, podczas gdy kwestie ekonomiczne znalazły się na drugim miejscu²³.

Z kolei badania przeprowadzone przez Chulitskayę wśród Białorusinów w Polsce i na Litwie potwierdziły, że wyjazdy motywowane były sytuacją polityczną, natomiast wybór Polski wiązał się z łatwiejszym dostępem do procedur legalizacyjnych. Największą popularnością cieszyły się wizy humanitarne, program PBH, stypendia akademickie oraz Karta Polaka²⁴. Jednocześnie respondenci podkreślali, że mnogość ścieżek legalizacji i złożoność procedur stanowiły istotne wyzwanie²⁵.

Wizy długoterminowe dla obywateli Białorusi oraz zezwolenia na pobyt czasowy

Po protestach wywołanych przez sfałszowane wybory prezydenckie w 2020 r. Polska uruchomiła specjalną ścieżkę wydania obywatelom białoruskim uciekającym przed represjami wiz krajowych ze względów humanitarnych, z uwagi na interes państwa lub zobowiązania międzynarodowe (wiza D21). Białorusini otrzymywali je w trybie pilnym i w uproszczonej procedurze na rok. Do połowy 2025 r. wydano ponad 53,5 tys. takich wiz²⁶.

W tym samym czasie, we wrześniu 2020 r., wprowadzono także drugi program wizowy dla Białorusinów: Poland. Business Harbour, który umożliwił relokację specjalistów IT, start-upów i biznesu z sektora nowoczesnych technologii z Białorusi do Polski (wiza D23 PBH)²⁷. Od 2020 r. do zawieszenia pro-

²² O. Chmiel, P. Kaźmierkiewicz, K. Sauka, *op. cit.*, s. 44.

²³ B. Dudek, A. Panuciak, P. Strzelecki, *op. cit.*

²⁴ T. Chulitskaya i in., *op. cit.*, s. 17–19.

²⁵ *Ibidem*, s. 24.

²⁶ Urząd do Spraw Cudzoziemców, *Raport na temat obywateli Białorusi...*

²⁷ W kolejnych latach program objął Armenię, Gruzję, Mołdawię, Rosję, Ukrainę oraz Azerbejdżan. Zob. Polska Agencja Inwestycji i Handlu. Grupa PFR, *Poland. Business Harbour rządowy program dla specjalistów i firm sektora ICT otwiera się na Azerbejdżan!*, 12.01.2022, https://www.paih.gov.pl/news/20220112-poland_business_harbour/ (dostęp: 28.10.2025).

gramu wydano łącznie ponad 169 tys. wiz dla obywateli Białorusi²⁸. Wiza ta była atrakcyjna, ponieważ dawała prawo wielokrotnego przekraczania granicy i swobodnego podróżowania po strefie Schengen. Ostatecznie działanie programu zostało zawieszone przez Ministerstwo Spraw Zagranicznych (MSZ) na początku 2024 r. „do czasu przyjęcia rozwiązań gwarantujących właściwą weryfikację firm i cudzoziemców będących jego beneficjentami”, ponieważ pojawiły się poważne zastrzeżenia dotyczące nadużywania wiz²⁹. Kontrole wykazały, że weryfikacja migrantów w ramach tego programu praktycznie nie istniała. Wedle dostępnych publicznie danych 97,6% złożonych wniosków zostało rozpatrzonych pozytywnie³⁰. Programowi zarzucano także, że stał się „najszybszym i najtańszym sposobem uzyskania możliwości wjazdu na terytorium Rzeczypospolitej Polskiej oraz Unii Europejskiej”³¹.

Wraz z rozwojem sytuacji i napięć politycznych między Polską a Białorusią zachodziły kolejne zmiany w zasadach i warunkach wydawania wiz i pobytu ze względów humanitarnych. Na mocy nowelizacji ustawy o cudzoziemcach i rozporządzeń z połowy 2022 r., w reakcji na agresję Rosji na Ukrainę, wprowadzono ułatwienia w uzyskaniu wizy humanitarnej oraz w legalizacji dalszego pobytu jej posiadaczy³². Rozszerzono możliwość ubiegania się o wizę także na cudzoziemców już przebywających w Polsce, którym kończyła się wcześniejsza podstawa pobytu. W sierpniu 2022 r. przyjęto przepisy pozwalające ubiegać się o wizę bezpośrednio w Polsce, co poprawiło sytuację Białorusinów zmuszonych do opuszczenia

²⁸ Urząd do Spraw Cudzoziemców, *Raport na temat obywateli Białorusi...*

²⁹ Zob. Ministerstwo Spraw Zagranicznych RP, *Komunikat ws. zawieszenia udziału MSZ w programie Poland Business Harbour*, <https://www.gov.pl/web/dyplomacja/komunikat-ws-zawieszenie-udzialu-ministerstwa-spraw-zagranicznych-w-programie-poland-business-harbour> (dostęp: 30.08.2025).

³⁰ Dane na podstawie: Kancelaria Sejmu, Biuro Komisji Sejmowych, Pełny zapis przebiegu posiedzenia Komisji Śledczej do Zbadania Legalności, Prawidłowości oraz Celowości działań, a także występowania nadużyć, zaniedbań i zaniechań w zakresie legalizacji pobytu cudzoziemców na terytorium Rzeczypospolitej Polskiej w okresie od dnia 12 listopada 2019 r. do dnia 20 listopada 2023 r., (nr 41), 26.11.2024, <https://orka.sejm.gov.pl/zapisy10.nsf/0/5F5C51EE7B8C5AA8C-1258BEA00320A07/%24File/0009110.pdf> (dostęp: 27.10.2025).

³¹ Wypowiedź Marii Małgorzaty Janyski, posłanki KO, za: *ibidem*.

³² W wyniku zmian wprowadzonych Ustawą z dnia 17 grudnia 2021 r. o zmianie ustawy o cudzoziemcach oraz niektórych innych ustaw (Dz.U. 2022, poz. 91), która uprościła procedury legalizacji pobytu i pracy cudzoziemców, oraz rozporządzeniami Ministra Spraw Wewnętrznych i Administracji z dnia 22 marca 2022 r. w sprawie wiz dla cudzoziemców (Dz.U. 2022, poz. 827) i z dnia 14 czerwca 2022 r. w sprawie obywatelstw, których posiadanie uprawnia cudzoziemców do ubiegania się o udzielenie zezwolenia na pobyt czasowy, o którym mowa w art. 186 ust. 1 pkt 9 Ustawy z dnia 12 grudnia 2013 r. o cudzoziemcach (Dz.U. 2022, poz. 1335), dopracowano zasady udzielania wiz krajowych w celu humanitarnym (na podstawie art. 60 ust. 1 pkt 23 ustawy o cudzoziemcach) oraz umożliwiono posiadaczom tych wiz ubieganie się o zezwolenie na pobyt czasowy w Polsce bez konieczności opuszczania terytorium RP. Na mocy rozporządzenia z 14 czerwca 2022 r. obywatele Białorusi posiadający wizę humanitarną zostali wprost wskazani jako uprawnieni do ubiegania się o zezwolenie na pobyt czasowy.

ogarniętej wojną Ukrainy, mających z tego powodu ograniczone możliwości legalnego wjazdu i pobytu w Polsce³³.

W lipcu 2022 r. rozporządzeniem Ministerstwa Spraw Wewnętrznych i Administracji umożliwiono obywatelom Białorusi posiadającym wizę humanitarną (D21) ubieganie się w trybie preferencyjnym o jednorazowe, trzyletnie zezwolenie na pobyt czasowy ze względów humanitarnych³⁴. Rozwiązanie to miało ułatwić stabilizację sytuacji pobytowej Białorusinów i zwalniało z obowiązku uzyskiwania zezwolenia na pracę. Władze przedstawiały je jako „przejaw szczególnego wsparcia Polski dla społeczeństwa białoruskiego”³⁵.

W 2024 r. rząd polski zaostrzył politykę migracyjną, co także miało konsekwencje w podejściu do migrantów z Białorusi. Na początku 2025 r. polski MSZ poinformował o uszczelnieniu systemu wydawania wiz, gdyż przeprowadzony audyt wykazał „zbyt swobodne podejście do ich uzyskania ze strony obywateli Białorusi, którzy wykorzystywali wizy humanitarne w innych celach, głównie do podróżowania po strefie Schengen oraz przemieszczania się pomiędzy Białorusią a Polską”³⁶. MSZ zlikwidował ułatwienia, które stały za masowym wydawaniem tych zezwoleń. Wizy humanitarne mają otrzymywać tylko te osoby, które faktycznie są represjonowane³⁷.

Zezwolenia na pobyt stały

Kolejną co do wielkości podstawą pobytu Białorusinów jest zezwolenie na pobyt stały, przyznawany głównie osobom mającym pochodzenie polskie lub posiadającym Kartę Polaka. Na koniec kwietnia 2025 było zarejestrowanych ponad 42 tys. zezwoleń tego typu³⁸. Karta Polaka, funkcjonująca już ponad 20 lat³⁹, daje bardzo dużo ułatwień. Dla jej posiadaczy istnieje bowiem uproszczona droga

³³ Na podstawie Rozporządzenia Ministra Spraw Zagranicznych z dnia 18 sierpnia 2022 r. w sprawie wydawania wiz krajowych cudzoziemcom przebywającym na terytorium Rzeczypospolitej Polskiej, Dz.U. 2022, poz. 1809.

³⁴ Rozporządzenie Ministra Spraw Wewnętrznych i Administracji z dnia 14 czerwca 2022 r. w sprawie obywatelstw, których posiadanie uprawnia cudzoziemców do ubiegania się o udzielenie zezwolenia na pobyt czasowy, o którym mowa w art. 186 ust. 1 pkt 9 Ustawy z dnia 12 grudnia 2013 r. o cudzoziemcach, Dz.U. 2022, poz. 1335; Urząd do Spraw Cudzoziemców, *Nowe zezwolenie na pobyt czasowy dla Białorusinów posiadających tzw. wizy humanitarne*, 7.07.2022, <https://www.gov.pl/web/udsc/nowe-zezwolenie-na-pobyt-czasowy-dla-bialorusinow-posiadajacych-tzw-wizy-humanitarne> (dostęp: 30.08.2025).

³⁵ Urząd do Spraw Cudzoziemców, *Nowe zezwolenie na pobyt czasowy...*

³⁶ Cyt. za: I. Kacprzak, *Wiza humanitarna tylko dla represjonowanych. Rząd zlikwidował ułatwienia*, „Rzeczpospolita” (5 III 2025), <https://www.rp.pl/spoleczenstwo/art41877591-wiza-humanitarna-tylko-dla-represjonowanych-rzad-zlikwidowal-ulatwienia> (dostęp: 30.08.2025).

³⁷ *Ibidem*.

³⁸ Urząd do Spraw Cudzoziemców, *Raport na temat obywateli Białorusi...*

³⁹ Ustawa z dnia 7 września 2007 r. o Karcie Polaka, Dz.U. 2007, nr 180, poz. 1280.

uzyskania zezwolenia na pobyt stały w Polsce. I to zazwyczaj beneficjenci Karty Polaka otrzymują takie pozwolenia.

Według danych z 31 lipca 2021 r. 21,9 tys. obywateli Białorusi posiadało zezwolenie na pobyt stały w Polsce⁴⁰. To oznacza, że do końca kwietnia 2025 r. nastąpił dwukrotny wzrost liczby wydanych oficjalnych zgód tego typu. Zezwolenie na pobyt stały jest atrakcyjne, gdyż uprawnia do nieograniczonego przebywania w Polsce, pracy i prowadzenia działalności gospodarczej na zasadach takich samych jak obywatele polscy, podróżowania po krajach strefy Schengen oraz dostępu do systemu ochrony zdrowia, świadczeń socjalnych i edukacji. Poza tym, wraz z dokumentem podróży, zezwolenie to upoważnia do wielokrotnego przekraczania granicy Polski bez wizy. Wymaga jednak udokumentowania pochodzenia polskiego, znajomości języka polskiego i złożenia pisemnej deklaracji przynależności do narodu polskiego.

Ochrona międzynarodowa

Następna ścieżka prawna, której popularność wzrosła po 2020 r., to ochrona międzynarodowa. Na tej podstawie Białorusini uzyskują status uchodźcy, choć zdecydowanie częściej udzielana jest im ochrona uzupełniająca regulowana przepisami krajowymi⁴¹. Urząd do Spraw Cudzoziemców wskazuje, że łącznie od 9 sierpnia 2020 do 30 kwietnia 2025 r. o udzielenie ochrony wystąpiło 14,5 tys. obywateli Białorusi. Do połowy 2025 r. status uchodźcy przyznano w 930 przypadkach. Wydano też 10,9 tys. decyzji przyznających ochronę uzupełniającą.

Warto podkreślić, że wnioski o udzielenie ochrony międzynarodowej są w przeważającej liczbie rozpatrywane pozytywnie (uznanie na poziomie 92–97% w różnych latach)⁴². Niewielki odsetek wniosków zostaje umorzony (ok. 2%), a znikomy – rozpatrzony negatywnie, co oznacza, że zdecydowana większość składających wniosek doczeka się rozpatrzenia procedury do końca (sprawy umarzone są najczęściej z powodu opuszczenia Polski przez cudzoziemca przed wydaniem decyzji).

Mimo tak pozytywnego przebiegu procedury odsetek obywateli Białorusi, którzy w ten sposób uprawomocniają swój pobyt w Polsce, stanowi jedynie 6% całej populacji Białorusinów przebywających w Polsce⁴³. Wejście w procedurę azylową, choć coraz bardziej powszechne, nie jest aż tak często wybierane, gdyż wiąże się z koniecznością udowodnienia spełniania przesłanek objęcia ochroną. Co prawda

⁴⁰ O. Chmiel, P. Kaźmierkiewicz, K. Sauka, *op. cit.*, s. 32.

⁴¹ Ochrona uzupełniająca to jeden z rodzajów ochrony międzynarodowej przyznawanej cudzoziemcom, którzy nie kwalifikują się do statusu uchodźcy, ale w przypadku powrotu do kraju pochodzenia byłiby narażeni na poważne zagrożenie, takie jak kara śmierci, tortury, egzekucja, nieludzkie lub poniżające traktowanie lub poważne zagrożenie dla życia w sytuacji konfliktu zbrojnego. Osoby objęte tą ochroną otrzymują prawo pobytu w Polsce i mogą pracować na takich samych zasadach, jak obywatele polscy.

⁴² Urząd do Spraw Cudzoziemców, *Raport na temat obywateli Białorusi...*

⁴³ *Ibidem*.

procedura rozpatrywania takiego wniosku w przypadku obywateli Białorusi jest dość szybko przeprowadzana w porównaniu z innymi cudzoziemcami ubiegającymi się o udzielenie ochrony międzynarodowej w Polsce. Jednakże osoba wnioskująca o objęcie ochroną międzynarodową co do zasady nie może pracować przez pierwsze sześć miesięcy, a jej pobyt jest ograniczony do Polski. Do tego późniejszy status uchodźcy uniemożliwia odbywanie podróży na Białoruś.

Wnioski

Na podstawie przeglądu badań można zauważyć, że migranci wybierali te ścieżki legalizacji pobytu, które zapewniały najszerze uprawnienia w możliwie najkrótszym czasie. Preferowano procedury, które pozwalają na szybkie uzyskanie legalnego statusu bez konieczności trwałego zerwania więzi z krajem pochodzenia. Ścieżka azyłowa, mimo że daje trwałą podstawę pobytu, nie była wybierana w pierwszej kolejności ze względu na długotrwałość procedury i konsekwencje formalne. Wizy humanitarne wydawano niemal natychmiast, osoby, które były w stanie wykazać profesjonalne powiązanie z branżą IT, mogły z łatwością skorzystać z dostępnego programu Poland. Business Harbour. Także stosunkowo łatwe do uzyskania czasowe zezwolenia na pobyt humanitarny umożliwiały pozostanie w Polsce przez kolejne trzy lata. Jak wspomniano, uzyskanie statusu uchodźcy, choć zapewnia trwałą ochronę, dając prawo pobytu i pracy oraz dostęp do świadczeń społecznych bez ograniczeń czasowych, wiąże się z długotrwałą i wymagającą procedurą azyłową. Na jej początkowych etapach ograniczone są możliwości podejmowania pracy zarobkowej. Ponadto status uchodźcy uniemożliwia podróżowanie na Białoruś i jednoznacznie określa stosunek osoby objętej ochroną do kraju pochodzenia, zakładając trwałą niemożność przebywania na jego terytorium. Jednocześnie wielość i zmienność tych instrumentów wymagała od migrantów strategicznego manewrowania między pojawiającymi się i znikającymi możliwościami legalizacji, co pogłębiało zróżnicowanie statusów prawnych wewnątrz samej społeczności białoruskiej. Można się spodziewać, że wobec zaostrzania polityki migracyjnej Polski i braku perspektyw poprawy relacji z Mińskiem coraz większa część migrantów będzie sięgać po ścieżkę ochrony międzynarodowej, a udział osób objętych statutem uchodźcy lub ochroną uzupełniającą znacząco wzrośnie w kolejnych latach.

Belarusian Citizens in Poland after 2020: Between Institutional Frameworks and Migration Strategies

Abstract

The article analyses the legalisation pathways chosen by Belarusian citizens in Poland after 2020, when fraudulent elections and repression triggered mass emigration. Poland became one of the

leading destinations, offering diverse legal bases for residence: humanitarian visas, the Poland Business Harbour programme, temporary and permanent residence permits, and international protection. Empirical data and survey results indicate that Belarusians primarily selected options providing rapid access to work and residence without cutting ties to their home country. The asylum route, despite high acceptance rates, was less popular due to restrictions on employment and return to Belarus. The study applies the migration regime theory framework, linking institutional and legal arrangements with migrants' strategies. The findings demonstrate increasing legal differentiation within the Belarusian community in Poland and the need for migrants to navigate strategically within a shifting migration policy environment. It is anticipated that, as Poland's regulations tighten, reliance on international protection will grow in the coming years.

Граждане Беларусі в Польше после 2020 г.: между институциональными рамками и миграционными стратегиями

Абстракт

В статье рассматривается проблема выбора путей легализации пребывания в Польше гражданами Беларуси после 2020 г., когда фальсифицированные выборы и репрессии привели к массовой эмиграции из этой страны. Польша стала одним из основных направлений, предлагая различные правовые основания: гуманитарные визы, программу Poland Business Harbour, разрешения на временное и постоянное проживание, а также международную защиту. Анализ данных из учреждений и результатов эмпирических исследований показывает, что белорусы в первую очередь выбирали варианты, обеспечивающие быстрый доступ к работе и пребыванию, но не ограничивающие возможность поддерживать связь с родиной. Путь убежища, несмотря на высокий процент положительных решений, оказался менее популярным, поскольку был связан с временным запретом на работу и постоянным разрывом связей с Беларусью. Примененный исследовательский подход сочетает анализ институционально-правовой базы со стратегиями мигрантов с точки зрения теории миграционных режимов. Выводы указывают на растущее разнообразие правовых статусов этой группы, а также на необходимость стратегического маневрирования мигрантов в условиях меняющейся миграционной политики Польши. Можно предполагать, что в условиях ужесточения правил все большее число белорусов выберет путь международной защиты.

Bibliografia

Źródła drukowane

- Grodecki B., *Odpowiedź na interpelację nr 9766 w sprawie pomocy dla obywateli i obywaterek Republiki Białoruś*, 5.10.2020, Warszawa, <https://sejm.gov.pl/sejm9.nsf/InterpelacjaTresc.xsp?key=BU5JCP> (dostęp: 30.08.2025).
- Kancelaria Sejmu, Biuro Komisji Sejmowych, Pełny zapis przebiegu posiedzenia Komisji Śledczej do Zbadania Legalności, Prawidłowości oraz Celowości działań, a także występowania nadużyć, zaniedbań i zaniechań w zakresie legalizacji pobytu cudzoziemców na terytorium Rzeczypospolitej Polskiej w okresie od dnia 12 listopada 2019 r. do dnia 20 listopada 2023 r. (nr 41), 26.11.2024, <https://orka.sejm.gov.pl/zapisy10.nsf/0/5F5C51EE7B8C5AA8C1258BE-A00320A07/%24File/0009110.pdf> (dostęp: 27.10.2025).

- Rozporządzenie Ministra Rodziny, Pracy i Polityki Społecznej z rozporządzeniem Ministerstwa Rodziny, Pracy i Polityki Społecznej z 8 grudnia 2017 r. w sprawie państw, do których obywatele stosuje się niektóre przepisy dotyczące zezwolenia na pracę sezonową oraz przepisy dotyczące oświadczenia o powierzeniu wykonywania pracy cudzoziemcowi, Dz.U. 2017, poz. 2349.
- Rozporządzenie Ministra Spraw Wewnętrznych i Administracji z dnia 22 marca 2022 r. w sprawie wiz dla cudzoziemców, Dz.U. 2022, poz. 827.
- Rozporządzenie Ministra Spraw Wewnętrznych i Administracji z dnia 14 czerwca 2022 r. w sprawie obywatelstw, których posiadanie uprawnia cudzoziemców do ubiegania się o udzielenie zezwolenia na pobyt czasowy, o którym mowa w art. 186 ust. 1 pkt 9 ustawy z dnia 12 grudnia 2013 r. o cudzoziemcach, Dz.U. 2022, poz. 1335.
- Rozporządzenie Ministra Spraw Zagranicznych z dnia 18 sierpnia 2022 r. w sprawie wydawania wiz krajowych cudzoziemcom przebywającym na terytorium Rzeczypospolitej Polskiej, Dz.U. 2022, poz. 1809.
- Ustawa z dnia 12 grudnia 2013 r. o cudzoziemcach, Dz.U. 2013, poz. 1650 z późn. zm.
- Ustawa z dnia 17 grudnia 2021 r. o zmianie ustawy o cudzoziemcach oraz niektórych innych ustaw, Dz.U. 2022, poz. 91.
- Ustawa z dnia 20 kwietnia 2004 r. o promocji zatrudnienia i instytucjach rynku pracy, Dz.U. 2018, poz. 1265.
- Ustawa z dnia 7 września 2007 r. o Karcie Polaka, Dz.U. 2007, nr 180, poz. 1280.

Opracowania

- Chulitskaya T. i in., *Belarusian Migrants in Poland and Lithuania: General Trends and Comparative Analysis*, Vilnius 2022, <https://www.gssc.lt/wp-content/uploads/2022/11/LT-POL-ataskaita.pdf> (dostęp: 27.10.2025).
- Drinkwater S., Garapich M.P., *Migration Strategies of Polish Migrants: Do They Have Any at All?*, „Journal of Ethnic and Migration Studies” 41 (2015), no. 12, s. 1909–1931.
- Dudek B., Panuciak A., Strzelecki P., *Sytuacja życiowa i ekonomiczna migrantów z Białorusi w Polsce w 2024 r. Raport z badania ankietowego*, Narodowy Bank Polski, Departament Statystyki, Warszawa 2024.
- Fedorowicz K., *Demograficzne problemy Białorusi*, „Komentarze IEŚ” 1290 (30/2025), 14.02.2025, <https://ies.lublin.pl/komentarze/demograficzne-problemy-bialorusi/> (dostęp: 29.08.2025).
- Jaroszewicz M., Lesińska M., Homel K., *The rise of a new transnational political nation: the Belarusian diaspora and its leaders after the 2020 protests*, „Rocznik Instytutu Europy Środkowo-Wschodniej” 20 (2022), z. 1, s. 35–56.
- Jaroszewicz M., Lesińska M., *New Permanent Residents? Belarusians in Poland after 2020*, CMR Spotlight, 2023, no. 51, <https://www.migracje.uw.edu.pl/wp-content/uploads/2023/05/Spotlight-MAJ-2023.pdf> (dostęp: 27.10.2025).
- Kanasz T., *Dynamika negatywnych postaw wobec obywateli Białorusi przebywających w Polsce w latach 2020–2023: uwarunkowania, konteksty i manifestacje*, „Kultura i Społeczeństwo” 69 (2025), nr 2, s. 95–111.
- Lipold P., *Instrumentalizacja migracji i próby wykorzystywania zjawiska w działaniach hybrydowych prowadzonych przez państwa ościennie wobec Unii Europejskiej*, „Athenaeum. Polskie Studia Politologiczne” 82 (2024), s. 226–250.
- Sauka K., Kaźmierkiewicz P., Chmiel O.J., *Migracje Białorusinów do Polski i Unii Europejskiej: krajobraz po sierpniu 2020 r.*, red. A. Kulesa, Raport CASE Belarus, Warszawa 2021.
- Szachoń-Pszenny A., Zareba A., *Instrumentalizacja migrantów jako forma destabilizacji bezpieczeństwa na wschodniej granicy zewnętrznej UE w kontekście wojny w Ukrainie*, „Politeja” 88 (2024), nr 3, s. 89–104.

Ślęzak-Belowska E., Bielewska A., *Migration Decision-Making Process by Migrants, Refugees and Forced Migrants: Between Choice and Coercion*, „Studia Migracyjne – Przegląd Polonijny” (2025), nr 1, s. 11–35.

Netografia

Ambasada Republiki Białoruś w Rzeczypospolitej Polskiej, *Bezwizowy tryb wjazdu i wyjazdu cudzoziemców na termin do 30 dób*, https://poland.mfa.gov.by/pl/consular_issues/visas/bezwiz/ (dostęp: 30.08.2025).

Kacprzak I., *Wiza humanitarna tylko dla represjonowanych. Rząd zlikwidował ułatwienia*, „Rzeczpospolita” (5 III 2025), <https://www.rp.pl/spoleczenstwo/art41877591-wiza-humanitarna-tylko-dla-represjonowanych-rzad-zlikwidowal-ulatwienia> (dostęp: 30.08.2025).

Kolarz S., *Białorusini na emigracji – wsparcie państw UE i Rady Europy dla represjonowanych*, „Biuletyn PISM” 193 (2024), <https://www.pism.pl/publikacje/bialorusini-na-emigracji-wsparcie-panstw-ue-i-rady-europy-dla-represjonowanych> (dostęp: 27.10.2025).

Mazowieckie Centrum Polityki Społecznej, *Lokalne uwarunkowania tworzenia i funkcjonowania przyszłych centrów integracji cudzoziemców w świetle analizy danych zastanych. Wnioski i rekomendacje*, maj–czerwiec 2024, Warszawa, <https://mcps.com.pl/wp-content/uploads/2024/08/cudzoziemcy.pdf> (dostęp: 27.10.2025).

Migracje.gov.pl, <https://migracje.gov.pl/> (dostęp: 30.08.2025).

Ministerstwo Rodziny, Pracy i Polityki Społecznej, *Informacja o zatrudnieniu cudzoziemców w Polsce – 2024 rok*, marzec 2025, Warszawa, <https://psz.praca.gov.pl/documents/10828/8179096/Informacje+o+zatrudnieniu+cudzoziemc%C3%B3w+w+Polsce+-+2024.pdf/bd1f2494-cd1a-498c-070e-540e763f5044> (dostęp: 27.10.2025).

Ministerstwo Spraw Zagranicznych RP, *Informacje dla podróżujących – Białoruś*, <https://www.gov.pl/web/bialorus/informacje-dla-podrozujacych> (dostęp: 30.08.2025).

Ministerstwo Spraw Zagranicznych RP, *Komunikat ws. zawieszenia udziału MSZ w programie Poland Business Harbour*, <https://www.gov.pl/web/dyplomacja/komunikat-ws-zawieszenie-udzialu-ministerstwa-spraw-zagranicznych-w-programie-poland-business-harbour> (dostęp: 30.08.2025).

Polska Agencja Inwestycji i Handlu. Grupa PFR, Poland, *Business Harbour rządowy program dla specjalistów i firm sektora ICT otwiera się na Azerbejdżan!*, 12.01.2022, https://www.paih.gov.pl/news/20220112-poland_business_harbour/ (dostęp: 28.10.2025).

State Border Committee of the Republic of Belarus. Information Portal, *Visa-Free Entry for Foreigners to the Republic of Belarus*, <https://gpk.gov.by/en/border-crossing/visa-free/> (dostęp: 30.08.2025).

Urząd do Spraw Cudzoziemców, *Nowe zezwolenie na pobyt czasowy dla Białorusinów posiadających tzw. wizy humanitarne*, 7.07.2022, <https://www.gov.pl/web/udsc/nowe-zezwolenie-na-pobyt-czasowy-dla-bialorusinow-posiadajacych-tzw-wizy-humanitarne> (dostęp: 30.08.2025).

Urząd do Spraw Cudzoziemców, *Raport na temat obywateli Białorusi (wg stanu na 30 kwietnia 2025 r.)*, Warszawa 2025, <https://www.gov.pl/attachment/ee780adf-52c0-4569-806e-9dd76fe26922> (dostęp: 27.10.2025).

Zakład Ubezpieczeń Społecznych, *Stabilna sytuacja finansowa FUS w 2024 r.*, 14.04.2025, <https://www.zus.pl/-/fundusz-ubezpiecze%C5%84-spo%C5%82ecznych-w-dobrej-kondycji?redirect=%2Fo-zus%2Fdla-mediow%2Fanalizy-i-raporty> (dostęp: 30.08.2025).

Государственный пограничный комитет Республики Беларусь, *Беларусь рассматривает вопрос безвизового въезда для граждан сопредельных стран*, <https://gpk.gov.by/news/gpk/143354/> (dostęp: 30.08.2025).

Justyna Nakonieczna-Bartosiewicz, dr nauk o polityce, adiunkt w Katedrze Metodologii Badań nad Polityką na Wydziale Nauk Politycznych i Studiów Międzynarodowych Uniwersytetu Warszawskiego. Jej zainteresowania badawcze obejmują stosunki międzynarodowe, w szczególności migracje międzynarodowe, aktywność aktorów pozapaństwowych oraz funkcjonowanie reżimów międzynarodowych (j.nakonieczna@uw.edu.pl).

Justyna Nakonieczna-Bartosiewicz, PhD in political science, assistant professor in the Department of Policy Research Methodology at the Faculty of Political Science and International Studies, University of Warsaw. Her research interests include international relations, in particular international migration, the activity of non-state actors and the functioning of international regimes (j.nakonieczna@uw.edu.pl).